

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Samhällskunskap

Individen och kollektivet i läroböcker

- en kvalitativ studie av framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböcker i
samhällskunskap

Examensarbete i samhällskunskap
VT 11
Anna Magnusson
Handledare: Sofie Blombäck
Antal ord: 9987

Titel: Individen och kollektivet i läroböcker – en kvalitativ studie av framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböcker i samhällskunskap

Författare: Anna Magnusson

Kurs: Examensarbete i samhällskunskap

Omfattning: 15 högskolepoäng

Termin: VT 11

Handledare: Sofie Blombäck

ABSTRACT

Bakgrund: Individualiseringen är något det talas om alltmer i dagens samhälle, men som samtidigt är vetenskapligt omtvistad, vilket visar på någon typ av paradox. Denna studie tar utgångspunkt i individualiseringen som diskurs, och vill undersöka om och hur den påverkat framställningar i samhällskunskapsböcker. Därmed prövas också teorin om läroboken som ett snabbföränderligt medium när det gäller politiskt laddade frågor.

Syfte: Syftet med uppsatsen är att undersöka i vilken utsträckning läroboksframställningar påverkas av samhälleliga diskurser, och att se huruvida individualiseringsdiskursen är en sådan typ av fråga som kan påverka framställningarna.

Metod: Med en kvalitativ textanalys undersöks framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböcker i samhällskunskap för gymnasiet. Som analysinstrument används dimensionerna individfokus/kollektivfokus samt uttryck för individualism/uttryck för kollektivism.

Sammanlagt sex böcker analyseras, två utgivna ca 1990, två utgivna ca 2000 och två utgivna ca 2010.

Resultat: Individualiseringsdiskursen har påverkat framställningar i läroböcker. 1990 och 2000 var kollektivfokus och uttryck för kollektivism dominerande i böckerna. 2010 hade framställningarna blivit övervägande individfokuserade, och det gick att se fler uttryck för individualism än vid de tidigare tidsnedslagen. Teorin om läroböcker som snabbföränderligt medium när det gäller vissa frågor får alltså stöd i denna studie.

Sökord: Individualism, kollektivism, diskurs, textanalys, lärobok

Innehållsförteckning

1 Inledning och problemformulering	5
2 Teori och tidigare forskning	6
2.1 Teoretiska utgångspunkter	6
2.1.1 Den diskursiva makten	6
2.1.2 Individualiseringen som diskurs	7
2.1.3 Individualism/kollektivism	8
2.1.4 Samhällsklimatets påverkan på läroböcker	9
2.2 Framställningar av svenskt arbetsliv och svenskt näringsliv i läroböcker – en forskningsöversikt	9
2.3 Analys av läroböcker	11
2.3.1 Läroboken i undervisningen	12
2.3.2 Lärobokens legitimerande roll	12
3 Syfte, hypotes och frågeställningar	13
3.1 Syfte	13
3.2 Hypotes	13
3.3 Frågeställningar	14
4 Avgränsningar	14
4.1 Samhällskunskap A	14
4.2 Svenskt arbetsliv / svenskt näringsliv	15
4.3 Tidsaspekten	15
5 Metod	16
5.1 Kvalitativ textanalys	16
5.1.1 Dimensionerna	17
5.2 Material och urval	18
5.3 Kriterier för slutsatsdragning	18
5.4 Tolkning och förförståelse	19
5.5 Validitet och reliabilitet	20
6 Resultat	21
6.1 1990	21
6.1.1 Samhällsboken	21
6.1.2 Zenit samhällskunskap	23
6.2 2000	25
6.2.1 Millennium samhällskunskap A	25
6.2.2 Reflex A-kurs bas	27
6.3 2010	29
6.3.1 Forum A plus	29
6.3.2 Kompass till samhällskunskap A	31
6.4 Sammanfattning och slutsatser	33
7 Diskussion	34
7.1 Relevans för lärarprofessionen	36

8 Referenser	38
8.1 Böcker	38
8.2 Forskningsrapporter	39
8.3 Elektroniska källor	39
8.4 Läroböcker	39
Bilaga 1	
Bilaga 2	

Tabellförteckning

Tabell 1: Analyskategorier och dimensioner	16
Tabell 2: Resultat <i>Samhällsboken</i>	23
Tabell 3: Resultat <i>Zenit samhällskunskap</i>	25
Tabell 4: Resultat <i>Millennium samhällskunskap A</i>	27
Tabell 5: Resultat <i>Reflex A-kurs bas</i>	29
Tabell 6: Resultat <i>Forum A plus</i>	31
Tabell 7: Resultat <i>Kompass till samhällskunskap A</i>	33
Tabell 8: Sammanfattning av resultatet	33

1 Inledning och problemformulering

Som blivande samhällskunskapslärare har jag många gånger funderat över i vilken utsträckning samhälleliga idéströmningar slår igenom i skolan. Exempel på en samhällelig idéströmning kan sägas vara *individualiseringen*. Det framstår som något av en självklar inställning hos många människor idag att vi lever i ett samhälle som i någon mening är mer individualiserat än tidigare samhällen. Den individuella friheten har blivit en symbol för det demokratiska och moderna samhället där människor har möjlighet att styra sina egna liv och skapa sin egen lycka. Traditioner och familjeband blir allt mindre värda – det som spelar någon roll är vilket jobb man har, hur mycket pengar man tjänar och att man själv har valt vilka människor man omger sig med, utifrån de preferenser man har just då. Eller?

Undersöker man frågan närmare framstår inte bilden som lika endimensionell. I själva verket är de empiriska bevisen för att samhälleliga förhållanden blivit individualiserade ganska få. Dessutom kan det ifrågasättas om individualiseringen faktiskt är så given, för *alla* grupper i samhället, som vissa forskare hävdar (Bengtsson 2008). Ser man utanför det västerländska samhället blir bilden av individualiseringen ännu mer tveksam. Men säkert är att individualiseringen är något vi talar om, och att den existerar som samhällelig diskurs. *Jag vill undersöka i vilken mån framställningar i läroböcker förändrats i takt med att individualiseringsdiskursen tar alltmer utrymme - vilka bilder förmedlas till dagens gymnasieelever, och vilka förmedlas inte?*

Erfarenheter från mina praktikperioder, och forskning jag tagit del av, visar att läroböcker spelar en viktig roll i undervisningen då de ofta utgör en bas för kursupplägg och läxläsning (Skolverket 2006). Dessutom utgår lärare ofta från att styrdokumentens måluppfyllelse garanteras genom att man följer läroboken (ibid). Samtidigt pekar studier på att böckerna långt ifrån alltid följer styrdokumentet (Selander 1988; Skolverket 2006:138). Detta motiverar analyser av läromedel. Jag tar utgångspunkt i Janne Holméns teoretiska resonemang kring vad som påverkar framställningar i läroböcker; han konstaterar i en studie från 2006 att läroböcker i vissa avseenden är konservativa och reproducerande men att de i andra, politiskt laddade frågor snabbt förändras i takt med förändringar i samhällsklimatet (s 334). *Min fråga blir om individualiseringsdiskursen är en sådan "politiskt laddad fråga" som*

frammanat en förändring av framställningarna. Att läroplanerna successivt blivit mer fokuserade på den enskilde individens prestationer har redan konstaterats i studier (t.ex. Englund 1995), men har även läromedlens framställningar hängt med i denna trend?

Ur ett lärarperspektiv är min studie intressant på flera sätt. För det första är det i professionen ytterst relevant att reflektera över det som står i läroböckerna, och inte bara förutsätta att de speglar styrdokumentet. För det andra bör man som lärare förhålla sig kritisk till läroböckernas faktaurval och perspektiv, och fundera över möjliga alternativ. Både lärobosförfattare och lärare har en maktposition gentemot de elever man undervisar. Kanske är det så att den perfekta, helt rättvisande läroboken inte kan existera, men som medveten lärare kan man vända en boks eventuella ensidighet till något positivt genom att ställa den i relation till motsatta perspektiv och diskutera alternativa tolkningar.

2 Teori och tidigare forskning

I detta avsnitt kommer jag att presentera de teoretiska utgångspunkterna för min studie, motivera varför läroboksanalys är intressant, samt presentera tidigare forskning på det område jag vill undersöka.

2.1 Teoretiska utgångspunkter

2.1.1 Den diskursiva makten

För det första utgår jag från en diskursteoretisk samhällssyn, även om jag inte kommer genomföra någon diskursanalys på materialet. Diskursteori kan förutom en metod vara just en typ av vetenskapsteori, där det språkliga uttrycket står i centrum. I motsats till en syn på världen utifrån materiella förhållanden ges våra föreställningar en mer produktiv roll (Bergström & Boréus, red. 2005:305). Språket sätter gränser för vad och hur vi tänker och handlar, vilket gör att ett diskursteoretiskt förhållningssätt ofta fokuserar på frågor om makt (s 306). Henri Foucault definierar diskurser som ”hela den praktik som frambringar en viss typ av yttranden” (s 309) och som ett regelsystem som definierar vilka kunskaper som är legitima

och vilka som har rätt att uttala sig med auktoritet (ibid). Vidare menar Foucault att diskurser verkar kontrollerande, exempelvis genom att vissa saker blir betraktade som förbjudna, sjuka eller fel. Aktörens roll tonas ner och ses som något som skapas i diskursen, vilket minskar handlingsutrymmet för var och en (s 311-312). I min studie konkretiseras den diskursiva makten genom de bilder och framställningar som förmedlas till elever, och de som inte gör det, och genom hur eleverna således lär sig vilken världsuppfattning som är den ”normala” eller ”rätta”.

2.1.2 Individualiseringen som diskurs

Många samhällsforskare hävdar idag att det i vårt samhälle existerar en individualisering av förhållanden och förhållningssätt. Denna består av de förändringar som moderniseringen medfört under 1900-talet i västvärlden, som inneburit att familjerelationer, traditioner och sociala kollektiv, som tidigare i hög grad styrde och bestämde hur människor skulle bete sig, nu blivit mycket mindre viktiga i individens liv (Howard 2007:2). Men det är inte så enkelt att individen endast blivit mer frigjord. Paradoxalt nog, hävdar man, är det inte upp till var och en att ”bli individualiserad” – Ulrich Beck formulerar det med Sartres’ ord som att vi är ”dömda till individualisering” (Beck, Giddens & Lash 1994:14). När det kommer till arbetsmarknaden¹ sägs omstruktureringar mot mer flexibla arbetsformer med högre självbestämmande för den anställde ha resulterat i en sorts ”kvalitativ individualism” där den anställde har krav på högre grad av självförverkligande, och benämns med uttryck som den ”kreative entreprenören” (Bengtsson 2008:19).

Samtidigt pekar många på bristen på empirisk och systematisk kunskap på området (Bjereld, Demker, Ekecrantz & Ekengren, red. 2005:26; Bengtsson 2008:11). Mattias Bengtsson har undersökt individualiseringen på arbetsmarknaden, och kommit fram till att den är överdriven och starkt kopplad till klass – den gäller framför allt de övre skikten i klasshierarkin (Bengtsson 2008:196). Individualiserad är alltså enligt Bengtsson framför allt något man har råd att vara. Howard konstaterar i antologin *Contested individualization – debates about contemporary personhood* (2007) att det för närvarande pågår en intensiv debatt kring individualiseringens natur, och ser det som ändamålsenligt att tänka på individualiseringen som en diskurs (s 2-5). Vi tenderar att tala om och förhålla oss till individualiseringen som om

¹ Jag kommer bl.a. avgränsa mitt material till framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböckerna. Se vidare diskussion kring avgränsningar under kapitlet med samma namn.

den gällde alla (även om detta inte nödvändigtvis är sant) och härmed blir diskursens maktdimension tydlig.

2.1.3 Individualism/kollektivism

I min analys kommer jag att koncentrera mig på läroböckernas individ- och kollektivfokus, samt huruvida det går att hitta uttryck för individualism och kollektivism i texterna, och **jag tolkar båda som möjliga uttryck för individualiseringsdiskursen.** *Individ/kollektivfokuserade framställningar* handlar främst om vilket urval av fakta som görs och huruvida den fakta som presenteras är individ- eller kollektivcentrerad. Väljer man att skriva om arbetsmarknadens strukturer, exempelvis könsfördelningen på arbetsmarknaden (kollektivism), eller väljer man att behandla sådant som rör den enskilde individen i arbetslivet, t.ex. eget företagande (individualism)? Finns det några exempel i böckerna på den ”kreativa entreprenör” som Bengtsson talar om?

Individualism och kollektivism är begrepp som ofta ges politiska eller ideologiska kopplingar. Ulf Schüllerqvist påpekar att dessa kopplingar inte är entydiga; kollektivismen har historiskt förknippats med konservativa, patriarkala idéer, men senare snarare tolkats som uttryck för socialism, och individualismen kan kopplas ihop med liberalismen men ibland ha en mer allmän filosofisk innebörd (1990:5). Tidpunkten för förskjutningen av den ideologiska betydelsen av begreppet kollektivism är svår att exakt fastställa, men en hållpunkt är att termen har använts flitigt i Europa sedan den första socialistiska internationals kongress 1869 (kollektivism. <http://www.ne.se/lang/kollektivism>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-05-04).² Jag kommer undvika att göra partipolitiska och partiideologiska kopplingar, och utgå från de mer allmänna ordboksdefinitionerna av begreppen. Individualism definieras i Nationalencyklopedin som en ”uppfattning som ser individens frihet och oberoende som högsta värde. Ofta förenas individualismen med åsikten att samhället som sådant endast kan förstås och förklaras som en sammanslutning av individer, vilkas handlingar och avsikter ytterst avgör samhällsutvecklingen” (individualism. <http://www.ne.se/lang/individualism>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-04-12). I samma uppslagsverk definieras kollektivism som en ”åskådning som sätter de gemensamma intressena före de enskilda individernas” (kollektivism. <http://www.ne.se/lang/kollektivism>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-04-12). *Uttryck för individualism/kollektivism* i lärobokstexterna visar sig i normativa

² Det skedde alltså långt innan 1990, som är det första tidsmässiga nedslaget i min studie.

formuleringar som oftast ligger på en latent nivå i texten. Ger författaren uttryck för individualistiska eller kollektivistiska värderingar som lyser igenom i materialet?

2.1.4 Samhällsklimatets påverkan på läroböcker

Janne Holmén (2006) undersöker i sin avhandling huruvida utrikespolitiska förhållanden påverkar den historiesyn och omvärldsbild som framställs i läroböcker, från 30-talet fram till 2004. Slutsatserna i studien går emot den enligt Holmén allmänt spridda uppfattningen om läroboken som ett konservativt medium, och pekar istället på att lärobokens framställningar är ytterst känsliga för förändringar i samhällsklimatet *då det handlar om politiskt laddade frågor*. Om individualiseringsdiskursen visar sig ha haft genomslag i läroböckerna pekar det dels i teorins riktning, och dels säger det något om ifall individualiseringsdiskursen är en sådan politiskt laddad fråga som Holmén talar om.

2.2 Framställningar av svenskt arbetsliv och näringsliv i läroböcker – en forskningsöversikt

Jag vill inleda detta avsnitt med att nämna att alla de tidigare studier som genomförts på området och som jag här kommer att presentera i någon mån är tendentiösa. Uppdragsgivare / finansierare är SAF (Svenska Arbetsgivareföreningen), Unionen samt Arena Skolinformation (Dagens Arena). Emellertid kan uppdragsgivarna ses som representanter för motsatta intressen och därmed i någon mån sägas väga upp för varandra. Vidare motiverar detta ytterligare studier på området som är fria från tendens (såsom föreliggande studie).

Selander, Forsberg, Romare, & Åström (1992) kartlägger framställningen av arbetsliv och näringsliv i 60- och 80-talets samhällskunskapsböcker (boken har finansierats genom bidrag från Svenska Arbetsgivareföreningen). Överlag ser författarna en tendens att *inte* skildra samhället utifrån enskilda individers perspektiv – exempel på detta är att man här och där visar på uppfinningarnas roll för det tekniska framåtskridandet men att själva entreprenören är osynlig (s 111), eller tendensen att inte se småföretagaren utan bara företag på storskalig nivå. Författarna ser också att orimligt stor vikt läggs vid fackföreningarnas betydelse för ekonomiska och politiska lösningar (s 112). Man drar slutsatsen att en socialdemokratisk hegemoni speglas i läroböckerna, och man konstaterar att

läroböckerna är, på gott och ont, produkter av sin tid. De är ideologiska brukstexter som uttrycker sin tids dominerande mentalitet och ideologiska riktning. (s 105)

Sammantaget kan slutsatsen om den ”socialdemokratiska hegemonin” som dras av Selander m.fl. ses som ett uttryck för att den tidens samhälleliga idéströmningar och diskurser fick stort genomslag i läroböckernas framställningar. Men vad har hänt sedan 80-talet? 20 år har gått sedan boken skrevs och politiskt har den socialdemokratiska hegemonin brutits. Vad har hänt med framställningar på området? Lever de kollektivcentrerade framställningarna kvar i materialet, eller går det att skönja ett skifte mot mer individcentrerade framställningar?

I Peterson & Lindells studie från 2009 får vi delvis svar på frågan. Undersökningen är gjord på uppdrag av Unionen, Sveriges största fackförening på den privata arbetsmarknaden, och koncentrerar sig även den på området arbetsmarknad och arbetsliv i läroböcker i samhällskunskap. Bland annat undersöker Peterson och Lindell i vilken utsträckning individen eller det svenska samhället står i fokus i samhällskunskapsböckernas skildringar. Man har tittat på den senast utgivna upplagan av varje bok, och samtliga titlar är utgivna under 2000-talet. Författarna konstaterar att samhällsperspektivet är det som syns mest i läroböckerna; i vissa böcker är individperspektivet inte synligt alls, och överlag är det otvivelaktigt för eleven vad han eller hon bör kunna för att fungera på arbetsmarknaden.

I en tredje studie på området (utgiven av Arena Skolinformation) analyseras beskrivningar av arbetsmarknaden i gymnasieskolans samhällskunskapsböcker mellan 1974 och 2008 (Edman & Forssberg 2010). Studiens resultat relateras till den ovan beskrivna undersökningen av Selander m.fl., och man drar delvis samma slutsats – helt naturligt skrivs det läroböcker med socialdemokratisk tendens i ett samhälle där socialdemokraterna har stort inflytande, och läroböckerna ”återspeglar helt naturligt dominerande ideologiska diskurser” (ibid s 24). Generellt ser man en tendens till ett vänsterperspektiv på 70-talet som ersatts med ett högerperspektiv under 2000-talet, och detta ser man som resultatet av grundläggande förändringar i samhället, ”bort från en samförståndspolitik på nationell basis med ökat välstånd och ökad välfärd som självklar målsättning, mot en samhällsanalys som inte räds ifrågasätta den generella välfärdspolitiken som överordnat mål” (s 25).

Sammanfattningsvis pekar resultatet i studierna på att läroböcker är präglade av den tid då de skrivits. Selander & co konstaterar att det finns en "socialdemokratisk hegemoni", såväl i samhället som i läroböckerna, under 60- och 80-talet. Edman och Forsberg bekräftar detta, och dessutom tycker de sig skönja en ny typ av högervriden samhällsanalys i dagens böcker, som ifrågasätter kollektiva värden som t.ex. en prioriterad välfärdspolitik. Men bilden är inte helt entydig – Peterson och Lindells studie visar att individen fortfarande på 2000-talet är i det närmaste osynlig och att framställningarna överlag ligger på en samhällsnivå. Men hur ser det ut med individ- och kollektivfokus om man jämför dagens läroböcker med böcker som är 10 och 20 år gamla? Framstår individen som lika osynlig i dagens böcker som för 20 år sedan? Hur ser uttrycken för individualism och kollektivism ut om man *inte* relaterar dem till partipolitik? Alla tre undersökningar jag redogör för i detta kapitel är tendentiösa, och detta tillsammans med deras ibland uttalade kopplingar till partipolitiska kan göra det svårt att bedöma objektiviteten i resultaten. Min studie kompletterar forskningen genom att använda sig av en genomarbetad och transparent vetenskaplig metod med teoretisk bas i en omtvistad individualisering, samt genom att den inte har samma idémässiga "ryggsäck" som de ovan nämnda undersökningarna.

2.3 Analys av läroböcker

Enligt läromedelsforskaren Staffan Selander är grundidén med den pedagogiska texten att den ska reproducera befintlig kunskap (i motsats till att skapa ny), vilket får ett antal konsekvenser. För det första måste det alltid ske ett urval av vilken information som ska tas med. För det andra krävs en strukturering och förenkling av informationen – Selander kallar detta för *pedagogisk text-traduktion* (Selander 1988:17-19). Text-traduktionen är i sin tur beroende av vem som författar texterna (ibid s 20). Läroboken påverkar eleverna att strukturera världen, genom att tillhandahålla begrepp och kategorier, och antingen det är avsett eller ej så blir läroboken i och med detta normbildande. Detta motiverar att vi vidareutvecklar vårt vetande om den pedagogiska texten (ibid s 121-122; Selander m.fl. 1992:119).

2.3.1 Läroboken i undervisningen

Skolverkets rapport *Läromedlens roll i undervisningen* från 2006 visar att läroboken, trots konkurrens från nya, alternativa medier, fortfarande fyller en viktig roll i undervisningen. Enligt rapporten har läroboken visserligen minskat i betydelse för samhällskunskapslärare jämfört med tidigare genomförda undersökningar, och många kompletterar med t.ex. internetkällor för att fördjupa och konkretisera undervisningen (s 97). Samtidigt ser samhällskunskapslärarna läroboken som motiverad då den ger eleverna baskunskaper i ämnet, och de anser att läroboken är användbar som stöd vid läxläsning och prov (s 97). Man konstaterar att ”en majoritet av lärarna i engelska och samhällskunskap instämmer helt eller delvis i påståendet att läroböcker säkerställer att undervisningen överensstämmer med grundskolans läroplan och kursplaner” (s 11). I en forskningsöversikt i rapportens början konstateras att

allt tyder på att läroböcker/tryckta läromedel fortfarande har en mycket stark ställning i skolundervisningen. Få lärare väljer att arbeta helt utan läroböcker. ... Drygt 60 procent säger sig använda tryckta läromedel regelbundet, medan närmare 20 procent gör det ’så gott som varje lektion’ (s 20)³

2.3.2 Lärobokens legitimerande roll

Lärobokens roll i undervisningen står sig alltså förhållandevis stark, trots att variationen av läromedel har ökat. Dessutom framkommer av Skolverkets rapport att läroboken bl.a. har en legitimerande roll – så länge man följer en lärobok kan man som lärare känna sig säker på att undervisningen följer styrdokumentet (Skolverket 2006:11). Fram till 1991 hade vi en statlig granskning av läromedel i Sverige, som huvudsakligen kontrollerade just överensstämmelse med styrdokument, samt allsidighet och saklighet (Johnsson Harrie 2009). Avskaffandet av den statliga granskningen har setts som problematisk, då den i realiteten innebär att det blir läroboksförfattarnas tolkningar snarare än läroplanen som styr undervisningen (Englund 2005). Flera studier visar nämligen att kedjan läroplan – lärobok är allt annat än klar, och att läroböckers överensstämmelse med läroplanens värdegrund och kursplanens mål har tydliga brister (Selander 1988, Skolverket 2006:138).

³ De tre bredare undersökningar som tas upp är Skolverkets nationella utvärdering av grundskolan 2003 (NU03), den norska utvärderingen av Reform 97 samt enkätundersökningen som Föreningen Svenska Läromedel (FSL) genomförde 2003.

Sammantaget gör kombinationen av läromedlens fortsatt starka roll i undervisningen och lärarnas tendens att överlämna ansvar för måluppfyllelse på läroboksförfattarna att lärobokens framställningar och formuleringar i allra högsta grad är centrala i undervisningen.

3 Syfte, hypotes och frågeställningar

3.1 Syfte

Syftet med studien är att undersöka om och i vilken utsträckning samhälleliga idéströmningar (diskurser) kommer till uttryck i läroböcker. Jag ser individualiseringsdiskursen som en sådan samhällelig idéströmning, och kommer besvara min fråga genom att undersöka huruvida framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböcker för Samhällskunskap A har 1) kollektivfokus eller individfokus samt 2) innehåller uttryck för individualism eller kollektivism. För att få en bild av utvecklingstendenser kommer jag att undersöka läroböcker under en 20-årsperiod, från 1990 fram tills idag (2010), med tre olika nedslag: runt 1990, runt år 2000 och runt 2010.

3.2 Hypotes

Utifrån den tidigare forskningen på området är det rimligt att anta att läroboksframställningarna är produkter av den tid då de skrivits. Också Holméns slutsatser i studien *Den politiska läroboken* (2006) pekar i denna riktning när det gäller politiskt laddade frågor. Min hypotes är alltså att framställningar av arbetsliv och näringsliv *har* skiftat från att vara kollektivfokuserade till att bli individfokuserade under den period som undersöks, givet att individualiseringsdiskursen är en sådan politiskt laddad fråga som kan förändra framställningarna. Jag förväntar mig att uttryck för kollektivism/individualism går hand i hand med kollektiv/individfokus; de utgör alltså tillsammans en sammanhängande del av individualiseringsdiskursen.

3.3 Frågeställningar

- Är framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböcker i samhällskunskap för gymnasiet vid tidpunkterna 1990, 2000 och 2010 individfokuserade eller kollektivfokuserade?
- Dominerar uttryck för individualism eller uttryck för kollektivism i framställningar av arbetsliv och näringsliv i läroböcker i samhällskunskap för gymnasiet vid tidpunkterna 1990, 2000 och 2010?
- Hur förändras framställningarna över tid?

4 Avgränsningar

4.1 Samhällskunskap A

Samhällskunskap torde vara ett ämne där samhälleliga idéströmningar har genomslag, då det i mångt och mycket handlar om att förmedla och diskutera olika perspektiv och förhållningssätt⁴. Valet av just gymnasiet beror på att det är i denna skolålder som undervisningen blir som mest nyanserad och resonerande. Att diskutera sådant som värderingar och förhållningssätt kräver att man har en kunskapsbas att stå på, och denna har eleverna (i idealfallet) när de når gymnasiet. Därmed är det rimligt att anta att även läroboksframställningarna är som mest ”öppna” för subjektiva resonemang på gymnasienivån. Avgränsningen till A-kursen motiveras av att den är obligatorisk för alla gymnasieprogram och därmed något som alla gymnasieelever konfronteras med.

⁴ Två av målen i kursplanen för samhällskunskap A formuleras såhär: ”eleven ska ... kunna förstå hur politiska, ekonomiska, geografiska och sociala förhållanden har format och ständigt påverkar såväl vårt eget samhälle som det internationella samhället” samt ”känna till hur åsikter och attityder uppstår samt vara medveten om hur värderingar och ställningstaganden formas” (SKOLFS: 2000:7).

4.2 Svenskt arbetsliv / svenskt näringsliv

Det blir för omfattande att analysera hela böcker och jag koncentrerar mig på framställningar av arbetsliv och näringsliv. För det första är detta ett område där kollektivfokus/individfokus kan sägas ligga nära till hands. Arbetsmarknaden brukar traditionellt benämnas som kollektivistisk i Sverige jämfört med många andra länder, nära sammanbundet med en stark fackföreningsrörelse och socialdemokratisk politik. För det andra finns många teorier om hur arbetsliv och näringsliv är på väg att individualiseras på olika sätt (Beck, Bjereld, Bengtsson m.fl.). Att studera just arbetsmarknaden ger därmed en bred teoretisk grund att relatera resultaten till. Slutligen gynnar det traditionellt starka inslaget av kollektivism på den svenska arbetsmarknaden ett fokus på detta område, utifrån tanken om ”minst gynnsamma förhållanden” – om det går att urskilja en övergång till individfokus på ett område som traditionellt varit väldigt kollektivfokuserat så säger det ganska mycket om vilket genomslag den samhälleliga diskursen har i läroboksframställningarna.

4.3 Tidsaspekten

Jag har valt att titta på läroböcker från en period på tjugo år, eftersom jag är intresserad av att se vilka förändringar som skett över tid. Mitt material utgörs av läroböcker från perioden 1990 – 2010, dels för att jag ser det som mer sannolikt att det går att utläsa en förändring mot individfokuserade/individualistiska framställningar ju färskare materialet är, och dels för att jag av praktiska skäl var tvungen att begränsa materialmängden. Med tre tidsmässiga jämförelsepunkter kommer man kunna se utvecklingstendenserna, och tio års mellanrum mellan nedslagen verkar vara en rimlig tidsperiod för att undersöka om någon typ av förändring i framställningarna hunnit slå igenom.

5 Metod

5.1 Kvalitativ textanalys

För att svara på mina frågeställningar är det lämpligt att använda någon typ av textanalys. Eftersom jag vill komma åt de idéer som ligger bakom olika framställningar av fakta, d.v.s. *hur* framställningarna ser ut, är en kvalitativ idéanalys en bra metod (Bergström & Boréus, red. 2005). Då jag på förhand hade en vag bild av analysmaterialet ville jag ha en öppen inställning när jag började läsningen av texterna. En fördel med att strukturera materialet i dimensioner är att de är relativt öppna och ”tillåtande”. Dimensionerna lämpar sig dessutom bra vid undersökningar över långa tidsperioder (s 172). En av de kvalitativa forskningsmetodernas fördelar är just, förutom att de tar hänsyn till kontext och sammanhang, att de tillåter en öppenhet gentemot materialet som är större än vid kvantitativa undersökningar (s 76-77).

Efter en genomgång av tidigare forskning samt en översiktlig läsning av mitt analysmaterial vägled av begreppen **svenskt arbetsliv/svenskt näringsliv** framstår ett antal teman som centrala. Utifrån dessa teman har jag formulerat ett antal kategorier att dela in materialet i. För en närmare beskrivning av vilken fakta jag sorterat under respektive kategori, se bilaga 1.

Tabell 1. Analyskategorier och dimensioner

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner</i>	
Historisk utveckling och aktuellt läge	Individfokus / kollektivfokus	Uttryck för individualism / uttryck för kollektivism
Arbetsmarknadens parter	Individfokus / kollektivfokus	Uttryck för individualism / uttryck för kollektivism
Arbetslöshet	Individfokus / kollektivfokus	Uttryck för individualism / uttryck för kollektivism
Arbetslagstiftning	Individfokus / kollektivfokus	Uttryck för individualism / uttryck för kollektivism
Lönesättning	Individfokus / kollektivfokus	Uttryck för individualism / uttryck för kollektivism

5.1.1 Dimensionerna

De dimensioner jag delar in materialet i är *individfokus/kollektivfokus* samt *uttryck för individualism/uttryck för kollektivism*. Som en guide i min genomgång av texterna har jag använt mig av ett antal frågor, för att fånga in vad som hamnar i respektive dimension. Den största skillnaden dem emellan är att det ideologiska, värderande uttrycket är tydligare i den sistnämnda.

Individfokus/kollektivfokus

I denna dimension fokuseras vem som står i centrum i böckernas framställningar – individen eller kollektivet. Frågorna är inspirerade av frågeställningarna i Peterson och Lindells studie från 2009.

- Ligger framställningarna/presentationerna på en individnivå eller en kollektiv(samhälls)nivå?
- I vilken mån går det att se ett elevperspektiv i texten?

Uttryck för individualism/uttryck för kollektivism

Denna dimension handlar om i vilken mån det går att utläsa några implicita eller explicita personliga ställningstaganden i texten, som går att koppla till antingen ett individualistiskt eller kollektivistiskt förhållningssätt. Utifrån diskussionen i mitt teoriavsnitt har jag formulerat följande frågor:

- Är individen aktiv eller passiv? Spelar olika typer av kollektiv en aktiv eller en passiv roll?
- Framställs individens eller kollektivets intressen som viktigast?

Jag kommer att ställa dessa frågor dels i varje kategori för sig, men också till helheten av materialet i en bok, för att på så sätt fånga vilka områden och vilken fakta som dominerar i framställningarna. Enligt hermeneutisk forskningstradition är det viktigt att se delarna i relation till helheten – ”ett textställe måste förstås utifrån den helhet den är en del av samtidigt som helheten måste förstås på grundval av delarna” (Esiasson, Giljam, Oscarsson & Wägnerud 2007:252).

5.2 Material och urval

Mitt empiriska material består av läroböcker i samhällskunskap A. Jag analyserar sammanlagt sex böcker, uppdelade på tre tidpunkter: utgivna runt 1990, utgivna runt år 2000 och utgivna runt år 2010, med två böcker från två av de stora förlagen vid varje tillfälle (se bilaga 2).

Mitt urval är gjort utifrån principen om strategiskt urval av typiska fall. Jag har ingen anledning att tvivla på att de allra flesta läroboksförfattare har som ambition att göra sin framställning så objektiv och varierad som möjligt, och det är inte sannolikt att det i mitt urval skulle skilja sig på något systematiskt sätt från det totala antalet läroböcker under den undersökta perioden (Esiasson m.fl. 2007:187).

På grund av brist i materialtillgång har jag inte kunnat vara helt konsekvent i mitt urval. Då jag inte kunde få tillgång till några böcker i endast A-kursen från 1990 fick jag istället välja böcker som täcker in alla samhällskunskapskurserna vid detta tillfälle. Av samma anledning är valet av förlag inte heller helt konsekvent, och böckerna från 1990 är utgivna av andra förlag än vid de två andra tillfällena. Då jag ser utgivningsåret som den viktigaste aspekten att ta hänsyn till, så bör inte detta inte inverka negativt på undersökningens resultat. Det hade varit intressant att få med de nya eller reviderade utgivningar av läromedel som kommer i samband med införandet av den nya gymnasieskolan Gy11, men då många av dem ännu inte är helt färdigställda och de som är det ännu inte förts in som referensexemplar i bibliotekens kataloger, fick jag ta beslutet att inte inkludera dem i min studie.

5.3 Kriterier för slutsatsdragning

Jag ser det som högst osannolikt att jag hittar helt renodlade individ- eller kollektivfokuserade framställningar, eller entydiga uttryck för individualism eller kollektivism. Jag kommer därför att dra mina slutsatser utifrån vilken dimension som är *dominerande*. Utöver resultaten individfokus/kollektivfokus eller uttryck för individualism/uttryck för kollektivism för varje kategori, finns ytterligare två möjliga alternativa resultat: ett för de fall då innehållet i en analyskategori har *lika hög grad* av individ- och kollektivfokus eller i *lika hög grad* ger

uttryck för individualism som för kollektivism, och ett för de fall då innehållet i en analyskategori *varken* ger uttryck för individ- eller kollektivfokus samt *varken* innehåller uttryck för individualism eller uttryck för kollektivism. I slutet av mitt resultatkapitel kommer jag att presentera svaren på mina frågeställningar i en tabell (se tabell nr 8). I tabellen sammanväger jag resultatet från de två böckerna från samma tidsnedslag, och presenterar ett resultat för huruvida kollektiv- eller individfokus dominerar, samt ett resultat för om uttryck för individualism eller uttryck för kollektivism dominerar. Frågeställningarna besvaras alltså ”per tidsnedslag”. Det sammanvägda resultatet från alla tre tidsnedslagen besvarar slutligen den tredje frågeställningen om hur framställningarna förändras över tid.

Dominerande individfokus/uttryck för individualism i läroboksframställningarna mot slutet av, i mitten och i slutet av eller under hela den undersökta perioden kommer jag att tolka som ett stöd för min hypotes: individualiseringsdiskursen har påverkat framställningar i läroböckerna, och samhällsklimatet påverkar alltså innehållet i dessa. Om framställningarna tvärtom är övervägande kollektivfokuserade, eller individfokuserade i början och kollektivfokuserade mot slutet, tolkar jag det som att min hypotes inte får något stöd i studien. Ju mindre entydigt resultat, desto tydligare stärks eller falsifieras min hypotes.

5.4 Tolkning och förförståelse

Vid forskning i allmänhet, men kanske kvalitativ forskning i synnerhet, aktualiseras problemet med *tolkning* (Esiasson m.fl. 2007). Öppenheten i en analysmodell som bygger på dimensioner har både positiva och negativa sidor. Eftersom kategorierna är löst hållna minskar antalet utsagor som måste bedömas, och därmed minskar man risken för att olika forskare skulle göra olika bedömningar av samma material (Bergström & Boréus, red. 2005:174). Samtidigt kan även de vaga preciseringarna utgöra en fälla när det kommer till tolkningen, eftersom utgångspunkterna för tolkningen inte är särskilt tydliga. Diskussionen kring tolkning leder vidare till problemet med forskarens *förförståelse*, d.v.s. de förutfattade meningar och subjektiva uppfattningar man utgår från när man tar sig an materialet. Kort sagt – den helt neutrale forskaren existerar inte.

Problemen som följer med förförståelse och tolkning är omöjliga att helt komma undan. Lösningen ligger i att man tydligt definierar utgångspunkterna för analysen av materialet. Mina frågor utgör sådana definitioner, och de gör tolkningsutrymmet i mina dimensioner mindre. Dessutom är lärobokstexter författade just för att vara så tydliga och lättfattliga som möjligt, och risken att författaren inte är ”rättfram” i sina framställningar kan ses som liten. Avståndet till de texter jag ska analysera är litet, både i tid och rum – jag är förmodligen mer insatt i 90- och 2000-talens läroboksförfattares livsvärld, än 1920-talets dito. I mitt fall är tolkningsutrymmet som störst när det gäller hur uttalade budskapen är i texterna, då jag delvis har mitt sikte inställt på texternas latent budskap (uttryck för individualism/kollektivism). Genom att utgå från mina frågor, förklara varför jag tolkar som jag gör och inte påstå att texten säger något utan att kunna belägga det med citat, hoppas jag kunna undkomma problematiken kring övertolkning av icke uttalade värderingar och ställningstaganden i texterna.

5.5 Validitet och reliabilitet

Ett möjligt validitetsproblem är att individfokus/uttryck för individualism i läroböckerna inte nödvändigtvis är uttryck för individualiseringsdiskursen. Vad som däremot är säkert är att individfokus och uttryck för individualism är två sätt på vilka individualiseringsdiskursen tar sig uttryck. Dessutom har kopplingen individ/kollektivfokus och samhällelig diskurs gjorts i tidigare forskning (Selander m.fl. 1992), något som kan sägas stärka validiteten i operationaliseringarna. Även ett väl och tydligt formulerat analysinstrument skapar god validitet (Esiasson m.fl. 2007: kap 4). Hög reliabilitet kan även uttryckas som ”frånvaro av osystematiska fel” (s 70), och detta har jag försökt uppnå genom att konstruera analysverktyget innan själva analysen påbörjades, att läsa texterna flera gånger samt genom att göra om analysen på en del av materialet för att säkra intrakodarreliabiliteten (s 71).

6 Resultat

Här kommer jag att presentera resultatet av min textanalys i kronologisk ordning. Varje bok presenteras för sig, och sist i varje presentation sammanfattas resultatet för varje kategori i en tabell. Sist i avsnittet presenterar jag en sammanfattning av resultatet och svaret på mina frågeställningar.

6.1 1990

6.1.1 Samhällsboken

Texten är kompakt skriven och sidorna rymmer mycket information. Bilderna är i svartvitt och boken ger ett ganska tungt och stelt intryck. Överlag ligger framställningarna långt ifrån elevens verklighet.

Individfokus/kollektivfokus: Kollektivfokus dominerar både vad gäller resonemang och urval av fakta i denna bok. Den egna företagaren berörs inte alls, medan arbetsmarknadens parter avhandlas detaljrikt på ca 8 sidor och förhållandena för grupperna kvinnor, ungdomar och invandrare går igenom och diskuteras var för sig. Arbetsmarknadens datorisering behandlas under ett eget kapitel med kollektivfokus – man går igenom datorns roll i industri- och tjänstesektorn och diskuterar dess konsekvenser för sysselsättningen. Avsnittet om **arbetsmarknadens parter** har ett dominerande kollektivfokus, dels genom att det tar så mycket utrymme men också genom att man t.ex. säger att

ju fler som är med i facket, desto starkare blir detta. Därför försöker man få alla anställda på en arbetsplats att gå med i fackföreningen (s 84)

Arbetslösheten diskuteras övervägande på kollektivnivå, och man nämner att grupper som t.ex. kvinnor, äldre och ungdomar drabbas hårdast av arbetslösheten. När det kommer till gruppen ”ungdomar” skriver man att ”när tiderna blir sämre drabbas just ungdomarna värst” och att ”särskilt viktig är sysselsättningen för den unga människan som behöver komma in i regelbundna arbetsvanor” (s 307). **Arbetslagstiftningen** framställs neutralt och beskrivande

och är snarast aktörlös. Avsnittet om **lönesättning** har ungefär lika mycket kollektiv- och individfokus. Man beskriver hur organisationerna kan påverka lönerna, men diskuterar samtidigt orsaker till löneskillnader i det svenska samhället och säger att ”Många tjänstemän har individuella löner som skiljer sig åt beroende på arbetets svårighet och den anställdes kvalifikationer” (s 285).

Individualism/kollektivism: Generellt har den här boken en väldigt ”instrumentell” ton; arbetslivet framstår som en sorts maskin, ett hjul som aldrig slutar snurra, något som jag tolkar som uttryck för kollektivism:

Arbetsmarknaden förändras hela tiden. *Tillgången* på arbetskraft ökar när nya årskullar lämnar skolan, kvinnor tar jobb utanför hemmet, handikappade återinpassas i produktionen och invandringen fortsätter. Det sker också en *avgång* av arbetskraft. Sänkt pensionsålder, kortare arbetsvecka och längre semester minskar arbetsstyrkan. Många människor klarar inte av samhällets krav och blir utslagna från arbetsmarknaden. (s 283)

Frågan ”Hur ska man nå jämställdhet på arbetsmarknaden?” visar vilken vikt man lägger vid att kollektivet kvinnor får en jämställd position med män på arbetsmarknaden. Vidare resonerar man

Ett angeläget mål är alltså att bryta uppdelningen i en kvinno- och mansvärld. Kvinnorna måste få en starkare ställning på arbetsmarknaden och männen ikläda sig en annorlunda föräldraroll. (s 92)

Även i kapitlet om datoriseringen finns ett genusperspektiv med:

män gör system och kvinnor sitter vid bildskärmar. För att kunna bryta denna trend är det nödvändigt att många fler kvinnor skaffar sig en gedigen datautbildning. (s 99-100)

Jämställdheten mellan män och kvinnor framförs alltså tydligt som en principiellt viktig fråga. I avsnittet om **arbetsmarknades parter** finns också uttryck för kollektivism, vilket visar sig i formuleringar som ”enighet ger styrka” och att ”det avgörande skälet [till att vara med i en fackförening, min anm.] är att man tillsammans med andra är starkare än om man är ensam” (s 84). I avsnittet om **arbetslöshet** finns uttryck för både individualism och kollektivism. Kollektivism genom att man fokuserar mest på olika grupper och uttalar sig i generella termer om vilka grupper som drabbas hårdast av arbetslösheten. Men i slutet av kapitlet står på tal om arbetslöshetens negativa konsekvenser att de är långt mycket värre för den arbetslöse än för samhället, och att

vi människor har andra behov än de rent ekonomiska. Minst lika viktiga är behoven av trygghet, aktivitet, samvaro med andra uppskattning och självförverkligande (s 307)

Här framkommer även individualistiska värden som självförverkligande. Framställningen av **arbetslagstiftningen** är som tidigare nämnts neutral. Trots att avsnittet om **lönesättning** har både individ- och kollektivfokus är det främst kollektivet (organisationerna) som kan påverka lönesättningen. De orsaker som anförs till löneskillnader utgår i de flesta fall inte från individen utan ligger i någon mån utanför individens påverkan (t.ex. näringsgren, hemort, kön och ålder).

Tabell 2. Resultat *Samhällsboken*

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner</i>	
	<i>Individfokus/kollektivfokus</i>	<i>Individualism/kollektivism</i>
Historisk utveckling och aktuellt läge	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetsmarknadens parter	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslöshet	Kollektivfokus dominerar.	Lika mycket uttryck för individualism som uttryck för kollektivism.
Arbetslagstiftning	Varken individ eller kollektivfokus.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.
Lönesättning	Lika mycket individ- och kollektivfokus.	Uttryck för kollektivism dominerar.

6.1.2 Zenit samhällskunskap

I den här boken har författarna lagt in en "berättelse" från det verkliga livet som exemplifierar det som behandlas i varje kapitel. I avsnittet om arbetslivet får läsaren på 2 sidor följa bilmekanikern Tobias Treåker och hans fästmö Agneta, och här visar man hur t.ex. arbetslagstiftningen kan fungera i praktiken. Texten är luftigt skriven och indelad i många små avsnitt med mycket rubriker. Något elevperspektiv finns inte.

Individfokus/kollektivfokus: Generellt dominerar kollektivfokus i framställningarna. Kapitlet om arbetslivet domineras av redogörelse för arbetsmarknadens parter och arbetslagstiftning. Även om historien om Tobias Treåker plockar ner informationen till ett individperspektiv, så är det främst kollektiva intressen som framförs i berättelsen, såsom miljöskydd på

arbetsplatsen, fackföreningsmedlemskap och lagar som LAS och MBL. Arbetarkollektivet står i centrum:

Mer än varannan svensk är *förvärvsarbetande* och tillhör den s.k. arbetskraften. En del av dessa människor är företagare, men de allra flesta är förstås anställda. (s 328)

Här blir det tydligt att man främst arbetar för någon annan i arbetslivet – egenföretagaren är helt frånvarande. I ett avsnitt behandlas kvinnor och invandrare som kollektiv och deras respektive ”läge” på arbetsmarknaden. **Arbetsmarknadens parter** går igenom på kollektivnivå; man talar bara om organisationerna och motsatta/sammanfallande intressen mellan arbetsgivare och arbetstagare som kollektiv. **Arbetslöshet** behandlas kortfattat - man säger att arbetslösheten innebär kostnader för både samhället och företagen, men att

allra värst är det förstås för de enskilda människor som drabbas av arbetslöshet. Att uppleva att man inte behövs eller inte får göra nytta kan för många innebära en personlig katastrof. (s 284)

Här säger författaren rakt ut att det är för den enskilde individen som konsekvenserna av arbetslöshet blir värst. I övrigt ligger redogörelserna för arbetslöshet på kollektivnivå (t.ex. politiska åtgärder för att minska arbetslösheten) och det blir svårt att säga vilken dimension som överväger. **Arbetslagstiftningen** presenteras överlag neutralt, men individen skymtar i ett par formuleringar. Angående LAS skrivs det att ”Syftet [med LAS, min anm.] är att öka individens trygghet i arbetet” (s 326) och gällande uppsägning sägs att:

Inte sällan inträffar det att den anställde och arbetsgivaren blir osams om något i jobbet. Även om de blir tämligen upphetsade och grälar, kan detta inte kallas saklig grund för uppsägning. (s 326)

Gällande **lönesättning** verkar författaren göra en skillnad mellan arbetaryrken och akademikeryrken; Tobias Treåker anställdes på kollektivt gällande villkor, men

när det däremot är fråga om att anställa t.ex. en ingenjör är proceduren annorlunda. Då förhandlar den platssökande och arbetsgivaren. Kommer de överens, leder det till en individuellt avpassad lön. (s 319)

Individualism/kollektivism: I allmänhet är det olika typer av kollektiv som har en aktiv roll i framställningarna, och kollektivets intressen framstår därmed som mer centrala än individens. Värdet av jämställdhet mellan kvinnor och män understryks:

jämställdheten kan inte förbättras enbart genom lagstiftning. Framför allt krävs ändrade attityder och värderingar, både hos män *och* kvinnor eftersom klyftorna mellan könen fortfarande är enorma (s 329)

Valet av vilken fakta som tagits med (d.v.s. arbetsmarknadens parter samt arbetslagstiftning som huvudsakligt innehåll) kan tolkas som ett uttryck för kollektivism då det är områden som i sig är väldigt kollektivfokuserade och sätter kollektivets intressen i centrum. I avsnittet om **arbetsmarknadens parter** står kollektivet i centrum (man talar om *parternas* intressen) och något alternativ till att vara med i facket diskuteras inte. Om **arbetslösheten** sägs som sagt väldigt lite, och det är svårt att utläsa några ställningstaganden i det lilla material som finns. Samma sak gäller **arbetslagstiftningen**, och trots att individen då och då skymtar så är framställningen neutral. Gällande **lönesättning** dominerar uttryck för kollektivism, bl.a. genom formuleringen ”när löner ska bestämmas för stora personalgrupper, exempelvis några hundra tusen personer inom metallindustrin, *måste* det ske i klump (kollektivt)” (s 280, min kursivering).

Tabell 3. Resultat *Zenit samhällskunskap*

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner Individfokus/kollektivfokus</i>	<i>Individualism/kollektivism</i>
Historisk utveckling och aktuellt läge	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetsmarknadens parter	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslöshet	Lika mycket individ- och kollektivfokus.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.
Arbetslagstiftning	Individfokus dominerar.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.
Lönesättning	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.

6.2 2000

6.2.1 Millennium samhällskunskap A

Boken innehåller mycket bilder och texten är luftig. Utmärkande för denna bok är dess extremt stora fokus på arbetslöshet. Alla avsnitt jag analyserat genomsyras av ett

krisperspektiv och ger en negativ bild av samhället och framtiden. Något elevperspektiv finns inte.

Individ/kollektivfokus: Generellt är fokus på kollektivet i denna bok. Den enskilde individen är sällan synlig. Man pratar inte om egenföretagare eller vilka möjligheter eller alternativ man har som individ på arbetsmarknaden och i näringslivet. Den svenska välfärdens kris diskuteras på flera ställen:

Det sociala skyddsnätet får allt större hål och vår svenska välfärdsmodell fungerar inte längre som vi vant oss vid. (s 88)

De sociala skyddsnäten kan inte längre bära alla som behöver hjälp; det har blivit för dyrt. Begreppet 'välfärd' måste omvärderas. (s 2)

Denna fokus på välfärdssystem och samhälls- ekonomisk kris tolkar jag som ett kollektivfokus. **Arbetsmarknadens parter** och framväxten av fackföreningar och arbetsgivarorganisationer redogörs för relativt ingående. Man tar upp Saltsjöbadsavtalet, och diskuterar orsaker till varför arbetare började organisera sig fackligt. Den individuella löntagaren är i stort sett osynlig i texten. **Arbetslösheten** är som sagt denna boks hjärtefråga, och får (orimligt) stort utrymme. Samhället har nyligen skakats av en allvarlig ekonomisk kris med efterföljande rekordhög arbetslöshet, och detta syns tydligt i materialet. Trots att man berör en mängd olika aspekter av arbetslöshet så ligger framställningarna bara på samhällsnivå. Vad man som enskild individ kan/bör göra när man blir arbetslös, vad det kan få för konsekvenser för den enskilde o.s.v. berörs inte. **Arbetslagstiftning** behandlas neutralt i en minimal faktaruta, och **lönesättning** tas inte upp explicit överhuvudtaget utan berörs bara i förbifarten.

Individualism/kollektivism: Ett övervägande kollektivfokus i boken går hand i hand med att uttrycken för kollektivism dominerar. Detta visar sig i en fokus på kriser och samhällsproblem, och genom en mellan raderna uttryckt ångest hos författaren över att vi går mot ett alltmer individualiserat samhälle med minskad välfärd. I avsnittet om **Arbetsmarknadens parter** är kollektivet aktivt och individen frånvarande, och man redogör för hur fackföreningsrörelsen växte fram för att tillgodose arbetarkollektivets intressen. Angående växande krav på lokala avtalsförhandlingar från arbetsgivarsidan säger man att

De fackliga organisationerna har däremot hävdad att ”lika jobb ska ge lika lön” (den solidariska lönepolitiken) ... risken för LO är också att centralorganisationen helt förlorar sitt inflytande och då är vi tillbaka till den tid då enskilda fackförbund hade små möjligheter att påverka viktiga beslut. (s 8)

Formuleringen att ett minskat inflytande för centralorganisationerna skulle innebära en *tillbakagång* gör att författaren verkar vara emot en sådan utveckling. **Arbetslöshet** verkar vara något som framför allt drabbar grupper (t.ex. ”ungomar” och ”invandrare”) och ska framför allt bekämpas på samhällsnivå. **Arbetslagstiftning** och **lönesättning** nämns som sagt väldigt kort i förbifarten.

Tabell 4. Resultat *Millennium samhällskunskap A*

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner</i>	
	<i>Individfokus/kollektivfokus</i>	<i>Individualism/kollektivism</i>
Historisk utveckling och aktuellt läge	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetsmarknadens parter	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslöshet	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslagstiftning	Varken individ eller kollektivfokus.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.
Lönesättning	Varken individ eller kollektivfokus.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.

6.2.2 Reflex A-kurs bas

Den här boken är kompakt skriven och sidorna rymmer mycket text. Språket och formuleringarna är avancerade och detaljerade. Elevperspektivet är inte synligt i framställningarna.

Individfokus/kollektivfokus: Generellt är individen helt osynlig och det som fokuseras är olika typer av kollektiv. Även urvalet av fakta är kollektivfokuserat - exempelvis ägnas ett avsnitt åt ”Kvinnorna på arbetsmarknaden”, och man konstaterar att ”Kvinnorna har bidragit mest till arbetskraftens ökning under de senare decennierna” (s 224), men att ”Arbetsmarknaden i Sverige fortfarande är mycket traditionellt uppdelad” (s 225). Eget företagande nämns överhuvudtaget inte. Presentationen av **arbetsmarknadens parter** är neutral och beskrivande, och det saknas resonemang kring varför man som löntagare bör eller inte bör gå med i facket. **Arbetslösheten** diskuteras ingående, men uteslutande ur ett samhällsperspektiv;

man går igenom olika typer av arbetslöshet och det förs en diskussion kring huruvida kortare arbetsdag eller ökad lönespridning är lösningen på arbetslösheten. Vad som händer i vardagen och vilka alternativ man har när man blir arbetslös behandlas inte överhuvudtaget. Avsnittet om **arbetslagstiftning** är omfattande och resonerande, men trots detta är det svårt att säga om det är individen eller kollektivet som fokuseras – snarare är det lagarna i sig. Även **lönesättningen** diskuteras ur olika perspektiv, men genomgående på kollektivnivå (kollektivavtal, den solidariska lönepolitiken, decentraliserade förhandlingar o.s.v.).

Individualism/kollektivism: Uttrycken för kollektivism dominerar helt klart över uttryck för individualism (exempelvis genom att man talar om ”kvinnan på arbetsmarknaden” i ett särskilt avsnitt). Om det är några intressen som kan tolkas som prioriterade, så är det kollektivets. Detta ses exempelvis då det gäller **arbetsmarknadens parter** och kollektivavtalets vara eller icke vare diskuteras; man exemplifierar att ”nya vindar blåser på den svenska arbetsmarknaden” med att vd:n för företaget Ferrita vägrat teckna kollektivavtal med Metall, och att detta accepterades av Metall först då arbetarna på Ferrita gick ur facket:

Men vad händer om företaget måste nyanställa folk? Kommer Ljungström [vd:n på företaget, min anm.] att kunna tänka sig att anställa en Metallmedlem? Eller ska fackligt anslutna arbetare straffas, som för 100 år sedan? (s 231)

Här verkar författaren nästan förfärad över den aktuella utvecklingen. I avsnittet om **arbetslöshet** och diskussionen kring kortare arbetsdag kontra ökad lönespridning som lösningen på arbetslöshet säger man såhär:

Det finns ekonomer som hävdar att det bara finns en möjlighet att undvika arbetslöshet: Lönerna för de lägst utbildade och ingångslönerna för för yngre personer måste sänkas. ... Men sådana synpunkter står inte oemotsagda. LO t.ex. hävdar att det inte finns något gensvar hos svenska folket för en ökning av löneskillnaderna. Tvärtom ... Många amerikaner arbetar för en lagstadgad minimilön ... som under senare decennier varit otänkbar i Sverige. I USA kallar man sådana jobb för ’McDonalds-jobb’ (s 293)

Här verkar det som att författaren vänder sig emot förslaget om ökade löneskillnader genom att påpeka att svenskarna vill ha minskade löneskillnader och genom att använda sig av det negativt klingande uttrycket ”McDonalds-jobb”. Kollektiva löneavtal, och dessutom en löneutjämning, är att föredra. Avsnittet om **arbetslagstiftning** är som sagt resonerande men neutralt. I diskussionen kring **lönesättning** är det kollektivet som spelar en aktiv roll. Dessutom nämner man i bildtexten till ett diagram som visar ”faktorer som anses viktiga för

lönens storlek att ”I samma undersökning menade 75% att lönespridningen var för stor i Sverige, medan endast 3% ansåg den vara för liten.” (s 236). Här framför man lite ”i förbifarten” att svenskarna (inklusive författaren själv, verkar det som) föredrar kollektiv rättvisa framför mer spridda och individuell löner.

Tabell 5. Resultat *Reflex A-kurs bas*

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner Individfokus/kollektivfokus</i>	<i>Individualism/kollektivism</i>
Historisk utveckling och aktuellt läge	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetsmarknadens parter	Varken individ- eller kollektivfokus.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslöshet	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslagstiftning	Varken individ- eller kollektivfokus.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.
Lönesättning	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.

6.3 2010

6.3.1 Forum A plus

Bilderna är många och stora, texten luftig och språket enkelt. I avsnittet ”Arbetsliv” ligger framställningarna på individnivå och är elevinriktade med handfasta tips och råd (t.ex. om hur man skriver ett CV. I ”Näringsliv och arbetsmarknad” är texten mer opersonlig och ligger på en kollektiv samhällsnivå.

Individ/kollektivfokus: Det finns både individ- och kollektivfokus i den här boken och det är svårt att säga vilket som dominerar. När det gäller urval av fakta så är det snarast individfokuserat; t.ex. ges eget företagande större utrymme än organisationerna på arbetsmarknaden. Första stycket under kapitlet ”Arbetsliv” heter ”Att starta eget”, och inleds

Om man går omkring och bär på en fantastisk idé eller en längtan efter att förverkliga en dröm, kanske man ska överväga att starta ett eget företag. Att starta eget kan verka skrämmande, men det kan också ge stor tillfredsställelse. Man har stor frihet att forma sitt eget arbete och allt man gör har direkt betydelse för företaget. Det är också utvecklande på många olika sätt. (s 188)

På två sidor presenteras något som närmast kan tolkas som en uppmuntran till eleven att förverkliga sina drömmar genom det egna företaget, och individfokuset är tydligt dominerande. När det kommer till **arbetsmarknadens parter** ser det däremot lite annorlunda ut. Man talar om att om man inte är ansluten till något fackförbund så står man väldigt ensam gentemot sin arbetsgivare (s 192), och formulerar sig såhär:

På arbetsmarknaden möts löntagare och arbetsgivare. Deras skilda intressen fångas upp och kanaliseras genom olika organisationer. (s 200)

Det framstår som att det inte finns något egentligt alternativ till att vara med i facket. **Arbetslösheten** behandlas dels ur ett individ/elevperspektiv, dels ur ett samhällsperspektiv, och det går inte att säga vilket som dominerar. Det individfokuserade perspektivet innehåller mycket rekommendationer genom formuleringar som ”Om man blir arbetslös är det viktigt att anmäla sig till *arbetsförmedlingen* den första arbetslösa dagen” (s 191). I det samhällsfokuserade avsnittet diskuteras konjunkturella och strukturella orsaker till arbetslöshet, och man talar om vad staten kan göra för att minska arbetslösheten. **Arbetslagstiftningen** behandlas i denna bok under rubriken ”Rättigheter och skyldigheter i arbetslivet”, och även om redogörelsen för själva lagarna är neutral så har avsnittet inledningsvis ett individfokus:

Många människor tar sina första steg ut i arbetslivet via ett sommarjobb eller ett extrajobb. Ofta har man då inte så mycket kunskap om vilka rättigheter och skyldigheter man har som anställd. (s 192)

Lönesättning behandlas inte alls i denna bok.

Individualism/kollektivism: Det går att hitta både uttryck för kollektivism och uttryck för individualism i framställningarna. Avsnittet om att starta eget ger i allra högsta grad individen en aktiv roll – om man vill så kan man (bli fri och sköta sig själv), ungefär. Framställningarna av **arbetsmarknadens parter** är i stora delar neutral, och uttryck för kollektivism visar sig främst i förgivettagandet av ett medlemsskap. I avsnitten om **arbetslöshet** blir dubbelheten återigen tydlig: I det individfokuserade avsnittet påpekas hur viktigt det är att fortsätta att aktivt söka jobb trots motgångar, ”annars riskerar man att hamna i en negativ spiral som gör det svårare och svårare att hitta ett arbete” (s 191), medan man i det samhällsfokuserade avsnittet skriver att det är ”viktigt att staten griper in och bedriver en aktiv *arbetsmarknadspolitik*” (s 205). Även om avsnittet om **arbetslagstiftning** har ett visst

individfokus, så är det svårt att utläsa några direkta uttryck för varken individualism eller kollektivism i redogörelsen av lagarna. Något avsnitt om **lönesättning** finns som sagt inte.

Tabell 6. Resultat *Forum A plus*

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner</i> <i>Individfokus/kollektivfokus</i>	<i>Individualism/kollektivism</i>
Historisk utveckling och aktuellt läge	Individfokus dominerar.	Uttryck för individualism dominerar.
Arbetsmarknadens parter	Kollektivfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Arbetslöshet	Lika mycket individ- och kollektivfokus.	Lika mycket uttryck för individualism som uttryck för kollektivism.
Arbetslagstiftning	Individfokus dominerar.	Varken uttryck för individualism eller kollektivism.
Lönesättning	Behandlas ej.	Behandlas ej.

6.3.2 Kompass till samhällskunskap A

Texten är luftig och genomgångarna är korta, enkla och odetaljerade. Texten är i kapitlet ”Att börja jobba” väldigt elevinriktad genom att använda formuleringar med ”du” och ge olika tips och råd (exempelvis om hur man skriver ett bra CV). Under de andra rubrikerna är tonen mer allmänt beskrivande.

Individ/kollektivfokus: Individfokusen är i denna bok klart dominerande (även om det även finns kollektiv/samhällsfokuserade avsnitt). Dels handlar det om att framställningarna ofta befinner sig på en individnivå, genom att tala direkt till eleven, och det gäller alla analyskategorierna. Men även faktaurvalet kan sägas väga över åt det individfokuserade hållet. Exempelvis ägnas en hel sida åt entreprenörsskap och företagande, något som framförs som en viktig orsak till att Sverige utvecklats från ett fattigt land till ett rikt. Dessutom får man på två sidor möta en egenföretagare och läsa om hans verksamhet. När det gäller **arbetsmarknadens parter** blir individfokus också dominerande, eftersom man på flera ställen påpekar möjligheten att *inte* vara med i facket, och att man ändå har möjlighet att vara med i a-kassan samt omfattas av arbetslagstiftningen. Man diskuterar också varför man som enskild individ skulle ha nytta av att vara med i facket. **Arbetslöshet** behandlas dels i det elevinriktade avsnittet ”Att börja jobba”, dels under rubriken ”Hög sysselsättning”, och redogör för arbetslöshet ur två perspektiv – vad man som enskild individ bör göra när man blir arbetslös, samt de samhälleliga orsakerna och konsekvenserna av arbetslöshet.

Arbetslagstiftningen presenteras kortfattat på en sida, men nämns också lite här och där i texten, och då är det med tydlig koppling till elevens kommande intåg på arbetsmarknaden. **Lönesättning** nämns bara kort i anslutning till kollektivavtal och fackföreningar, med ett övervägande elev- och individfokus:

I en del yrken är det din ålder och hur många år du arbetat inom yrket som bestämmer vilken lön du ska ha. Andra använder mer individuell lönesättning. Då är det med andra ord upp till dig och din arbetsgivare att komma överens om lönen. Rådfråga gärna facket om vad som är en rimlig lön. (s 108)

Individualism/kollektivism: Generellt är det snarare individen än någon form av kollektiv som är aktiv i framställningarna. Detta visar sig exempelvis i texten om ”entreprenören”:

En entreprenör är en person som kan se nya möjligheter och skapa något nytt. ... En bra representant för en företagare som kommit med något helt nytt är Monica Lindstedt som är en av tidningen Metros grundare. ... En annan entreprenör var Alfred Nobel. (s 133)

Genom att peka på lyckade exempel och personporträtt vill man visa på möjligheten att starta eget företag och förverkliga sina idéer. Avsnittet om **arbetsmarknadens parter** har få uttryck för kollektivism för att vara denna kategori. Man nämner visserligen fördelarna med att man tillsammans blir starkare om man som arbetare går samman i förhandlingar med arbetsgivaren. Samtidigt lägger man en del krut på att påpeka att man inte *måste* vara med – det individuella valet är uttalat. Eftersom det hela tiden handlar om individen/eleven hamnar också individens intressen i förgrunden. Uppdelningen av framställningen av **arbetslöshet** i en individfokuserad del och en kollektivfokuserad del får genomslag även när det gäller uttryck för individualism/kollektivism; i det individfokuserade avsnittet framställs individen som aktiv och dess intressen framstår som prioriterade, och vice versa. Kategorierna **arbetslagstiftning** och **lönesättning** ger snarare uttryck för kollektivism än individualism, trots dess ibland starka individfokus. Detta tar sig uttryck bl.a. i formuleringar som ”Rådfråga gärna facket om vad som är en rimlig lön” (s 108) och ”Samhället förlorar ... inkomster vid svartjobb – man räknar med att samhället förlorar ungefär 50 miljarder kronor varje år” (s 110).

Tabell 7. Resultat *Kompass till samhällskunskap A*

<i>Kategorier</i>	<i>Dimensioner</i> <i>Individfokus/kollektivfokus</i>	<i>Individualism/kollektivism</i>
Historisk utveckling och aktuellt läge	Individfokus dominerar.	Uttryck för individualism dominerar.
Arbetsmarknadens parter	Individfokus dominerar.	Uttryck för individualism dominerar.
Arbetslöshet	Lika mycket individ- och kollektivfokus.	Lika mycket uttryck för individualism som uttryck för kollektivism.
Arbetslagstiftning	Individfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.
Lönesättning	Individfokus dominerar.	Uttryck för kollektivism dominerar.

6.4 Sammanfattning och slutsatser

Sammanfattningsvis pekar resultatet från analysen av de sex böckerna relativt entydigt i min hypotes riktning. Framställningarna har gått från att ha dominerande kollektivfokus och uttryck för kollektivism (1990 och 2000) till att bli övervägande individfokuserade och innehålla en större andel uttryck för individualism jämfört med tidigare (2010). Min hypotes får därmed stöd: individualiseringsdiskursen *har* slagit igenom i lärböcker. Teorin om att samhällsklimatet snabbt påverkar innehållet i läroböcker när det gäller vissa frågor stärks alltså. Som förväntat gick individ/kollektivfokus och uttryck för individualism hand i hand; där man kunde hitta mycket av det ena fanns det oftast också mycket av det andra.

Tabell 8. Sammanfattning av resultatet

	1990	2000	2010
Individ- / kollektivfokus	Kollektivfokus	Kollektivfokus	Individfokus
Individualism / kollektivism	Kollektivism	Kollektivism	Blandat individualism & kollektivism

Slutligen vill jag kort kommentera analyskategorierna. Efter genomgången analys framstår vissa av kategorierna som mer eller mindre passande för mina frågeställningar. Presentationerna av arbetslagstiftning exempelvis, är ofta neutrala, aktörlösa beskrivningar och blir därmed svårplacerade i mina dimensioner. Uttryck för kollektivism/individualism var

ibland svåra att se i såpass korta textavsnitt som mina kategorier innebar – kanske lämpar sig längre textsjok bättre för denna typ analyser. Då jag i min analys även tittat på materialet som en helhet (utöver varje kategori för sig) tycker jag ändå att materialet var tillräckligt för att kunna placera materialet i dimensionerna.

7 Diskussion

Individualiseringsdiskursen har slagit igenom i läroböcker i samhällskunskap, och av detta följer två konsekvenser. För det första kan vi konstatera att min hypotes stämde, och att framställningar i läroböcker påverkas av samhällsklimatet. Resultatet är relativt entydigt och stödet för hypotesen blir starkt; 1990 och 2000 var kollektivfokus samt uttryck för kollektivism dominerande, och 2010 kan vi se en tydlig övergång till individfokus samt ett ökat inslag av uttryck för individualism (även om det går finns enstaka kategorier som här och där avviker från mönstret). Den största avviken är *Zenit samhällskunskap*, där en kategori har dominerande individfokus, en har lika mycket individ- och kollektivfokus och två kategorier varken ger uttryck för individualism eller kollektivism. Det övergripande intrycket av boken är dock att den är kollektivorienterad. Sammantaget pekar resultatet på att man kan förvänta sig att se samma tendenser i avsnitten om svenskt arbetsliv och svenskt näringsliv även i andra samhällskunskapsböcker. Med tanke på att ett område som den svenska arbetsmarknaden (med sin traditionellt kollektivistiska prägel) blivit mer individorienterad är det också troligt att man kan se denna utveckling även på andra områden i böckerna, även om det blir upp till andra studier att undersöka exakt hur dessa tar sig uttryck.

För det andra säger resultatet också något om själva individualiseringsdiskursen som sådan. Janne Holmén konstaterar i studien *Den politiska läroboken* att

Undersökningen visar med största tydlighet att läroböcker snabbt följer med i politiska svängningar, och att de därigenom utgör en av de bästa tänkbara mätarna på samhällsklimatet i ett land. Detta kommer sig av att läroboken är ett medium som för att kunna hävda sig på marknaden måste appellera till breda befolkningsgrupper. Den tvingas därigenom bli en minsta gemensam nämnare för ett samhälles syn på historien och samtiden. (s 332-334)

Om Holméns antagande stämmer, så säger min studie alltså inte bara något om i vilken utsträckning samhällsklimatet får genomslag i läroböcker, utan också om hur detta samhällsklimat faktiskt ser ut. Därmed är undersökningen också ett bidrag till en bredare forskning kring hur attityder och förhållningssätt håller på att förändras. Utifrån Holméns teori är det troligt att förändringen skett inte bara i samhällskunskapsböcker, utan i alla ämnen som kan tänkas påverkas av de politiskt laddade frågorna i samhället.

Resultatet går i linje med tidigare studier som genomförts på området, och pekar på att läroböcker är präglade av den tid då de är skrivna. Tidsmässigt kompletteras undersökningen genomförd av Selander m.fl., och det utgör en mer utförlig och belagd beskrivning än den som Edman och Forsberg presenterar. Utan att göra kopplingar till höger- och vänsterpolitik har det skett en förändring av böckernas framställningar både vad det gäller perspektivfokus och normativa uttryck. Det individualiserade arbetslivets ”kreative entreprenör” som Bengtsson beskriver uppstår plötsligt, för att tidigare inte ha syns alls, i de senast utkomna läroböckerna, i form av fokus på eget företagande och entreprenörsskap på arbetsmarknaden och genom ett ökat elevfokus i framställningarna. I Peterson och Lindells studie dominerade samhällsperspektivet, och det kan säga oss något om hur ny förändringen är – i deras undersökning analyseras böcker utgivna mellan 2000 och 2008, och föreliggande studie visar att böckerna från år 2000 fortfarande var kollektivorienterade. Detta pekar på att förändringen skett först under andra hälften av förra årtiondet.

Uppkomsten av en ”kreativ entreprenör” i läroböckerna rimmar väl med övrig utveckling inom gymnasieskolan, både organisationsmässigt med ökad privatisering och innehållsmässigt med t.ex. entreprenörsskap som nytt skolämne i Gy11. Detta är alla tecken på ett samhälle där individen alltmer utgör den nod kring vilken organisering, engagemang och värderingar kretsar. Denna utveckling är inte frikopplad från vilken politik som förs, och vi kan konstatera att läroböckernas ökade individorientering tidsmässigt överensstämmer med att alliansen (som för en mer liberal och individinriktad politik än socialdemokraterna) övertog makten i Sverige. Är det vi nu ser en övergång till ”liberal hegemoni” i läroböcker och i utbildning?

7.1 Relevans för lärarprofessionen

Skolan är en arena där existerande normer och värderingar tenderar att reproduceras, vilket inte är oproblematiskt (Skolverket 2006:17). Individualiseringsdiskursen innehåller normer, och bevisligen har den på senare tid tagit alltmer plats i läroboksframställningarna. Ett av de fall då uttrycken för individualism blev som mest tydlig i läroböckerna var i den bok där man indledde kapitlet om arbetslivet med en utläggning om eget företagande och vilka möjligheter det kan innebära i form av självförverkligande och frihet (*Forum A plus*). Vid en första anblick kan detta låta oförargligt. Vid lite närmare eftertanke dyker dock ett antal frågor upp. Finns det några alternativ? Måste man ”gå sin egen väg” för att uppfylla sina drömmar? Var ska man få pengar till ett startkapital, om man varken har några från början eller har möjlighet att låna?

Som vi har sett visar forskning att läroböcker många gånger styr undervisningen i skolan. Böckerna är dessutom känsliga för samhälleliga diskurser, i de fall då dessa innehåller politiskt laddade frågor. Denna studie belyser detta, och understryker vikten av att som lärare reflektera över hur fakta presenteras. Det är kanske inte så förvånande att personliga åsikter och samhällstendenser blir synliga i texterna – total objektivitet och presentation av alla existerande samhällsperspektiv i en bok är en omöjlighet. Om det funnits exempel på både individ- och kollektivorienterade böcker under hela perioden hade studiens resultat kanske inte varit så anmärkningsvärt, men den tydliga bilden av att kollektivfokus i början av undersökningsperioden byts ut mot individfokus mot slutet visar på en väldigt ensidig utveckling, och det är denna ensidighet som kan bli problematisk. Det blir därför upp till lärarna att komplettera den ensidiga framställningen med alternativa perspektiv och tolkningar. Som lärare befinner man sig i en maktposition gentemot sina elever, och det sätt på vilket man använder sig av studiematerial kommer att påverka den samhällsbild som eleverna får – kanske i synnerhet i ämnet samhällskunskap.

Detta hade naturligtvis gällt även om förhållandet varit det omvända. Emellertid kan det vara intressant att reflektera över vad det innebär om individualiseringsdiskursen får ökat utrymme samtidigt som det kanske inte är så enkelt att vi alla är dömda till individualisering. Syftet i denna uppsats är inte att undersöka hur samhället faktiskt ser ut, utan hur *framställningar av samhället* ser ut. Faktum är att dessa har blivit mer individfokuserade, trots att det inte finns

några entydiga empiriska indikatorer på att en generell individualisering av samhälleliga förhållanden faktiskt har ägt rum. Om individualiseringen i själva verket är en klassfråga, är det då inte problematiskt i sig att individualiseringsdiskursen tar allt mer plats i läroboksframställningarna?

8 Referenser

8.1 Böcker

- Backman, Jarl (2008). *Rapporter och uppsatser*. Lund: Studentlitteratur.
- Beck, Ulrich; Giddens, Anthony & Lash, Scott (1994). *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Oxford: Polity.
- Bengtsson, Mattias (2008). *Individen stämplar in. Arbetet, facket och lönen i sociologisk belysning*. Göteborg: Göteborgs Universitet, Göteborg studies in sociology No 34.
- Bergström, Göran & Boréus, Kristina (Red.). (2005). *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Bjereld, Ulf; Demker, Marie; Ekecrantz, Jan & Ekengren, Ann-Marie (Red.). (2005). *Det hyperindividualiserade samhället?* Umeå: Boréa.
- Ekengren, Ann-Marie & Hinnfors, Jonas (2006). *Uppsatshandbok. Hur du lyckas med din uppsats*. Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Tomas (Red.). (1995). *Utbildningspolitiskt systemskifte?* Stockholm: HLS förlag.
- Englund, Tomas (2005). *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. Göteborg: Daidalos.
- Esiasson, Peter; Giljam, Mikael; Oscarsson, Henrik & Wägnerud, Lena (2007). *Metodpraktikan. Konsten att studera samhälle, individ och marknad*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Holmén, Janne (2006). *Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen I norska, svenska och finländska läroböcker under kalla kriget*. Uppsala: Uppsala Universitet, Studia historica upsaliensia 221.
- Howard, Cosmo (Red.). (2007). *Contested individualization. Debates about contemporary personhood*. New York: Palgrave Macmillan.
- Selander, Staffan (1988). *Lärobokskunskap. Pedagogisk textanalys med exempel från läroböcker i historia 1841-1985*. Lund: Studentlitteratur.
- Selander, Staffan; Forsberg, Agnetha; Romare, Ewa & Åström, Torgny (1992). *Bilden av arbetsliv och näringsliv i skolans läroböcker*. Stockholm: Publica.

8.2 Forskningsrapporter

Peterson, Per & Lindell, Fredrik (2009). *Global arbetsmarknad eller individuellt arbetsliv i läroböcker? En undersökning av innehåll i läroböcker för samhällskunskap på gymnasiet*. Göteborg: Göteborgs Universitet, Institutionen för journalistik och masskommunikation.

Forssberg, Anna Maria & Edman, Johan (2010). *En samhällskunskap i tiden. Beskrivningar och analyser av arbetsmarknaden i gymnasieskolans samhällskunskapsböcker 1974-2008*. Arena skolinformation.

Johnsson Harrie, Anna (2009). *Staten och läromedlen. En studie av en svenska statliga förhandsgranskningen av läromedel 1938-1991*. Linköping: Linköpings Universitet, Linköping studies in pedagogic practices No. 10.

Schüllerqvist, Ulf (1990). *Individualism och kollektivism i svensk utbildning – en läroplanshistorisk studie*. Karlstad: Högskolan i Karlstad.

Skolverket. (2006). *Läromedlens roll i undervisningen. Grundskollärares val, användning och bedömning av läromedel i bild, engelska och samhällskunskap*. Rapport 284. Stockholm: Fritzes.

8.3 Elektroniska källor

Individualism. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2011-04-12 från <http://www.ne.se/lang/individualism>

Kollektivism. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2011-04-12 från <http://www.ne.se/lang/kollektivism>

Kursplan samhällskunskap A. Hämtad 2011-05-16 från <http://www.skolverket.se/sb/d/726/a/13845/func/kursplan/id/3754/titleId/SH1201%20-%20Samh%E4llskunskap%20A>

8.4 Läroböcker

Kieser, Jan & Rydén, Kjell (1990). *Samhällsboken* (4:e uppl.). Läromedelsgruppen, språkfrämjandet skolförlaget.

Bengtsson, Bengt-Arne & Lundqvist, Olof (1992). *Zenit samhällskunskap*. Almqvist & Wiksell.

Almgren, Hans; Höjelid, Stefan & Nilsson, Erik (2000). *Reflex – A-kurs bas* (3:dje uppl.). Gleerups.

Palmqvist, Christer & Widberg, Hans Kristian (2000). *Milennium – samhällskunskap A* (2:a uppl.). Bonniers.

Brolin, Krister & Nohagen, Lars (2006). *Forum – A plus*. Bonniers.

Eliasson, Maria & Nolervik, Gunilla (2007). *Kompass till samhällskunskap A*. Gleerups.

Bilaga 1

Beskrivning av analyskategorierna

Historisk utveckling och aktuellt läge: Under denna rubrik sorteras historiska redogörelser för utvecklingen av den svenska arbetsmarknaden, och hur den ser ut idag. I den mån eget företagande går igenom behandlas det också här, likaså redogörelser för olika grupper i arbetslivet (t.ex. ”kvinnor”, ”ungomar”, ”invandrare”). Denna är den mest öppna av mina kategorier. Individ/kollektivfokus bygger dels på vilken fakta som tagits med, dels på vilket fokus man har i texterna.

Arbetsmarknadens parter: Här behandlas fackföreningarna och arbetsgivarorganisationerna, deras historiska framväxt och deras relationer sinsemellan.

Arbetslöshet: Olika typer av arbetslöshet, orsakerna till och lösningen på arbetslöshet samt konsekvenser för individ och samhälle hamnar i denna kategori.

Arbetslagstiftning: Lagar som LAS, MBL, AML och antidiskrimineringslagstiftning hamnar under denna rubrik. Så gör även genomgångar av olika typer av anställningsformer och diskussion kring svartjobb.

Lönesättning: Under denna kategori hamnar de resonemang kring lön och lönesättning som finns, relaterat till arbete. Hur bestäms lönen? Vilka olika ”tillvägagångssätt” finns för lönesättning?

Eftersom läroböckerna är organiserade på olika sätt, ser kapitlet eller kapitlen om arbetsliv och näringsliv aldrig helt identiska ut. Gällande alla kategorier utom den första har jag även tittat på andra ställen i böckerna än just i kapitel om arbetsmarknad/näringsliv efter kompletterande material, då de är relativt konkreta. Den första kategorin är därmed mer varierad än de andra, eftersom böckernas redogörelser för sådant som t.ex. strukturomvandling tas upp i olika hög grad i just kapitlet om arbetsliv/näringsliv.

Bilaga 2

Analysmaterial

Här följer en närmare presentation av vilka böcker och kapitel som analyseras i uppsatsen.

Samhällsboken

Författare: Jan Kieser och Kjell Rydén

Fjärde upplagan, 1990. Läromedelsgruppen, språkfrämjandet skolförlaget.

Analyserade avsnitt: "Den svenska arbetsmarknaden" (16 sidor), "Datorisering på arbetsmarknaden" (5 sidor), delen om löner under "Arbetsmarknaden: löner, skatter och priser" (ca 3 sidor) samt "Arbetslöshet" (ca 1 sida).

Zenit samhällskunskap

Författare: Bengt-Arne Bengtsson och Olof Lundqvist

Första upplagan, 1992. Almqvist & Wiksell.

Analyserade avsnitt: "Vem bestämmer i arbetslivet?" (14 sidor), "Lönesättning" och "Arbetslöshet i lågkonjunktur" (sammanlagt ca 2 sidor).

Mlillennium – samhällskunskap A

Författare: Christer Palmqvist och Hans Kristian Widberg

Andra upplagan, 2000. Bonniers.

Analyserade avsnitt: "En arbetsmarknad i förändring" (5 sidor), "Arbetsmarknaden och den nya tiden" (11 sidor) samt två avsnitt under rubriken "Ekonomisk politik" benämnda "Sysselsättningen" och "Den svenska modellen – ett minne blott?" (sammanlagt ca 3 sidor).

Reflex – A-kurs bas

Författare: Hans Almgren, Stefan Höjelid och Erik Nilsson

Tredje upplagan, 2000. Gleerups.

Analyserade avsnitt: "Arbetsmarknaden" (16 sidor) samt "Kampen mot arbetslösheten" (4,5 sidor).

Forum – A plus

Författare: Krister Brolin och Lars Nohagen

Första upplagan, 2006. Bonniers.

Analyserade avsnitt: "Arbetslivet" (5 sidor) samt "Näringliv och arbetsmarknad" (9 sidor).

Kompass till samhällskunskap A

Författare: Maria Eliasson och Gunilla Nolervik

Första upplagan, 2007. Gleerups.

Analyserade avsnitt: "Att börja jobba" (8 sidor), "Hög sysselsättning" (1 sida) och "Det svenska näringslivet" (5 sidor).

Begreppen svenskt arbetsliv och svenskt näringsliv har varit vägledande vid urvalet av avsnitt i böckerna. Mina analyskategorier är delvis formulerade utifrån vad jag efter en översiktlig läsning kunde hitta i kapitel med dessa rubriker. Ganska snart blev det dock tydligt att jag måste titta igenom hela böckerna efter framställningar av mina analyskategorier, då alla böcker inte strukturerar innehållet på samma sätt. Därmed har jag i alla kategorier utom den första kompletterat framställningarna i kapitlet om arbetsliv och näringsliv med framställningar på andra ställen i böckerna.